

Groestuipen, een oogaandoening en een karakteristieke 'kop': de verering van Anton Mussert

Politiek en persoonsverheerlijking zijn altijd onlosmakelijk verbonden geweest. Voor veel burgers is politieke inhoud helaas ondergeschikt aan het charisma van politici die grossieren in politieke fata morgana's en onhaalbare toezeggingen. Dat is momenteel zo en was vroeger niet anders. De artefacten van Egyptische farao's en Romeinse keizers vullen musea. Moderne voorbeelden zijn de borstbeelden van Lenin, Stalin, Mao en Hitler die regelmatig op internet marktplaatsen opduiken. Dat de cultus rondom een persoon soms absurde en leugenachtige vormen aanneemt, blijkt uit het gesol met de levensloop van Anton Mussert.

Vanaf het eerste moment was de leider het boegbeeld van de NSB. Zeker nadat in officiële brochure V het *Leidersbeginsel* officieel tot de partijideologie was verheven, werd niets nagelaten om de persoon van Mussert voorop te stellen. Plaatsvervangend propagandaleider Max Blokzijl noemde het van het *hoogste gewicht* dat de persoon van Mussert als *Leider van het Nederlandsche Volk* in de propaganda naar voren werd gebracht. Dat was nodig, 'waar nog dagelijks de Leider persoonlijk door een perifere anti-campagne wordt beleedigd en verguist'.¹ De NSB heeft dat tot aan het einde volgehouden.

Wie met enige distantie de opgebouwde persoonsverheerlijking van Mussert beschouwt, stuit niet alleen op gemakkelijke excessen, maar ook op censuur en draaijerij.

De karakteristieke 'kop' van Mussert

De NSB verspreidde regelmatig foto-ansichtkaarten van NSB-kopstukken. In 1941 stuurden propagandaleider Ernst Voorhoeve een circulaire naar de kringen en districten over een nieuw exemplaar van Mussert. De tekst was op zijn zachtst gezegd nogal lyrisch: 'Het is een bekend feit, dat waarlijk groote mannen zich zelden goed laten fotografeeren. Het karakteristieke en kenmerkende in hun gezicht (niet van de omtrekken van hun gezicht) is fotografisch haast niet vast te leggen. Thans echter hebben wij heel onverwachts, uit een momentopname, de ware, echte, karakteristieke "kop" van den Leider, dit gebeeldhouwde, sterke gezicht van Mussert, zooals hij is. Wij lieten onder dit portret de eigenste uitspraak van

Mussert drukken, waarmee hij zichzelf zoo revolutionnair en mannelijk kenmerkt: "Ik ben Nederlander in hart en ziel, en hij die dit land kapot wil

maken, zal in mij zijn grootste vijand vinden". ' Voor 15 cent kon de devotie 'van den Leider' met de 'beste en mooiste foto' beginnen. ²

Organisatie bijeenkomsten

Ook de organisatie van bijeenkomsten werd tot in detail geregisseerd om Mussert te vereren en te behagen. Op 3 augustus 1941 schreef Voorhoeve in een brief aan de districtsleiders en hun medewerkers over de organisatie van een serie werkers-bijeenkomsten: 'De Leider is dus het middelpunt, zijn rede het hoogtepunt van deze vergaderingen. Wij scharen ons om hem heen, zonder onderscheid van rang of stand, zonder eereplaatsen, zonder gereserveerde plaatsen: zij die het eerst komen, malen het eerst. [...] Als wij in de zaal komen, zullen wij daar een smaakvolle versiering aantreffen, die ons ongetwijfeld veel nieuwe ideeën aan de hand zal doen voor de groote propaganda-avonden, die deze winter komen gaan.'

Zelfs de manier waarop de aanwezigen dienden te reageren, was bepaald: 'Vijf minuten vóór het begin van de vergadering zitten allen op hun plaats (of staan onherroepelijk buiten!). Wanneer dan de Leider in aantocht is, wordt dit door bazuingeschal aangekondigd. Als hij binnentreedt staan allen op en wordt hij op gebruikelijke wijze met HOU-ZEE geroep begroet, echter niet wanordelijk en schreeuwerig, maar met een bepaald rythme, dat door den Omroeper wordt aangeheven en door de in de zaal voor dit doel aanwezige kameraden wordt overgenomen. Dit moet vanzelfsprekend geen marionettenspel worden: wij treden natuurlijk en spontaan op, vermijden echter alle wanordelijkheid.'

Vervolgens kwamen de richtlijnen voor de 'vlaggen-marsch', het zingen van de liederen De zwarte kameraden en het zesde couplet van het Wilhelmus. En na het regelen van nog meer 'natuurlijk en spontaan' Hou Zee-geroep en bazuingeschal kwam de wijze van colportereren en de verkoop van drukwerk aan de orde. Kortom, alles was vooraf tot in detail geregeld. Voorhoeve besloot zijn aanwijzingen met het doel van: 'Kameraden als wij het zoo doen, dan doen wij het model. En wij willen het heel bijzonder goed doen, omdat wij willen dat de Leider dezen dag nooit meer vergeten zal, zoomin als ook wij hem ooit zullen vergeten.' ³

Hoe de Leider voor Volk en Vaderland behouden bleef

In 1942 verscheen het boekje Hoe de Leider voor Volk en Vaderland behouden bleef van WA Hopman en autohandelaar Nico Went. Zijn eigen uitgeverij Nationaal-Socialistische Uitgeverij Autonic, een afkorting van de naam van zijn Autobedrijf Nico, verzorgde de uitgave. De tekst was een zwaar aangezette lofzang op de onderduik van Mussert in een greppel met kreupelhout achter een boerenhoeve. Hoewel de leider de tekst na enkele aanpassingen had goedgekeurd en er zelfs nog een hoofdstuk aan toegevoegd wilde zien, werd het boekje al snel verboden. De beslissing kwam van de leider en plaatsvervangend leider van de afdeling propaganda, Ernst Voorhoeve en Max Blokzijl, die claimden dat het in

overleg met Mussert was gebeurd. Went betwistte dat en schreef de Blokzijl dat hij vooral positieve reacties kreeg. ⁴ Hoe dan ook, het boekje belandde op de index en de NSB nam de resterende boekjes voor f 2625,25 over van de autohandelaar om ze te vernietigen. ⁵ Volgens een omreken tabel van het CBS zou dat in 2023 ruim 22.274 euro zijn geweest. ⁶ Het beschermen van Musserts imago mocht dus wat kosten.

Geen hand tot verzoening

Niet alleen Nico Went liep in 1942 tegen de interne censuur aan, ook een andere WA-hopman, Henk Schumacher jr., kreeg ermee te maken. Eind van dat jaar publiceerde hij een korte biografie van de NSB-leider. Het betreft het boekje: *Dat is Anton Mussert! Leven en strijd van den Leider der N.S.B. voor een vrij en zelfbewust Nederlandsch Volk*. De publicatie stond als eerste nummer van de 'W.A.-reeks' als verplichte kost op de leeslijst van het NSB-Vormingsprogramma 1942-1943. Verder is de uitgave waarschijnlijk alleen in beperkte kring binnen de NSB verspreid, want er zijn zelfs in *Volk en Vaderland* en *De Zwarte Soldaat* geen advertenties voor te vinden.

De brochure heeft een stevige omslag en is op glanspapier gedrukt. In mijn archief heb ik echter ook een exemplaar dat op goedkoper papier is gedrukt met daaromheen een slappe omslag. Het betreft vermoedelijk een drukproef, want in dit exemplaar ontbreekt een aantal foto's. De fotobijlschriften staan onder lege plekken.

Op pagina 21 lezen wij in deze conceptversie over NSB-leden die Mussert in de jaren dertig de rug toekeerden: *"Hij werd verraden, deze man, door lieden, die zich jarenlang zijn trouwste medewerkers noemden en toch bleek hij later weer bereid hun de hand tot verzoening te reiken."* In de gepubliceerde versie ontbreekt deze zin. Mocht Mussert niet als een verzoenende leider worden gezien?

Mussert in caricatuur

Dat de leider niet alle persoonsverheerlijking op prijs stelde blijkt uit het debacle voor Musserts uitgeverij NENASU met de geplande publicatie *Mussert in caricatuur*. In de jaren dertig verscheen een Duits boekje met karikaturen van Hitler. De NSB weekkrant *Volk en Vaderland* was er lyrisch over en roemde de coverfoto van de 'heerlijk smakelijk' lachende Hitler. ⁷

Geïnspireerd door de Duitse uitgave schreef de redacteur: *'Wat wij willen is historisch aan de orde. Mussert wint! Mussert wint de harten. Straks ook de harten der teekenaars, die ons thans meenen te bestrijden. Zij werken nu reeds voor ons. Ze werken voor de feest-uitgave: Mussert in de caricatuur. Verzamelt Mussert-caricaturen, kameraden, en stuurt ze nu reeds naar Nenasu. Alles wat wij doen moet compleet zijn. Ook dit.'*⁸

Het liep echter anders, want de NSB-leider, die bekendstond om zijn gebrek aan humor, bleek ook weinig zelfspot te hebben. Een ongedateerde lijst met voorziene uitgaven van Musserts uitgeverij NENASU uit de bezettingsjaren vermeldt het boek *Mussert in caricatuur*. De auteurs waren NSB-archivaris en directeur van het *Nationaal-Socialistisch Museum* Hendrik Laurens Schuilenburg en de Utrechtse kameraard J. Leendertz. Het manuscript moest op 15 oktober 1943 zijn ingeleverd. NENASU plande een oplage van tienduizend boeken, die voor 3,90 gulden per stuk over de toonbank mochten.⁹

Mussert kreeg het concept voorgelegd, maar die zag de in 1937 aangekondigde *feest-uitgave* niet zitten. Op 4 maart 1944 schreef hoofd van de uitgeverij Johannes Cornelis Bartels aan Leendertz: *'Tot onze spijt moeten wij U mededeelen, dat het door U en kameraad Schuilenburg met ons afgesloten contract betreffende de uitgave 'Mussert in caricatuur' in verband met de beslissing van den Leider is komen te vervallen. We verzoeken U hiervan goede nota te nemen en tekenen. Hou-Zee!'*¹⁰

Afgekeurd als Marineofficier

Zijn bovenstaande voorbeelden vooral in zekere zin humoristisch of tekenend voor de persoon van Mussert, het volgende mysterie is toch serieuzer.

In 1933 voerde letterkundige en journalist dr. Pierre Henri Ritter jr. een aantal gesprekken met Mussert. Dit resulteerde in het boekje *Over Mussert* waarin hij schrijft over de ambitie van de latere NSB-leider om Marineofficier te worden. Na de middelbare school meldde hij zich in de zomer van 1912 voor de keuring: *'Mussert was als jonge man van twintig jaar al lid van "Onze Vloot". Maar die sympathie voor de vloot vermocht niet, hem ingedeeld te krijgen bij het leger. Hij werd afgekeurd, omdat hij onder de maat was. En het grillig Noodlot plaagde hem wel aan alle kanten, want toen hij eenmaal was afgekeurd en zijn militair luchtkasteel in puin lag, begon hij opeens sterk te groeien.'*¹¹ Ook vertelde Mussert tegen Ritter dat hij op school altijd op één na laatste in de rij moest staan bij gymnastiek.¹²

Dit verhaal werd in juni 1942 door W.A.-Hopman Henk Schumacher jr. in het NSB *Kaderblad voor functionarissen* bijna letterlijk herhaald: *'Zijn belangstelling voor militaire en nationale problemen bleek uit zijn lidmaatschap van "Onze Vloot". Zeer groot was dan ook zijn teleurstelling*

*toen hij werd afgekeurd, omdat hij niet lang genoeg bleek te zijn. Zijn kleine gestalte was hem reeds een ergernis in den tijd, dat hij nog de school bezocht en hij bij de gymnastiekles altijd op de één na laatste rij moest staan. En nu stond ze hem ook nog in den weg om de officiers-loopbaan te volgen. Dit griefde hem zeer, temeer, daar hij in de maanden die nu volgden, sterk begon te groeien.'*¹³ Na het verschijnen van dit verhaal in het *Kaderblad* gebeurde er iets merkwaardigs. Schumacher werkte de biografie van Mussert verder uit in de hierboven al genoemde publicatie *Dat is Anton Mussert! Leven en strijd van den Leider der N.S.B. voor een vrij en zelfbewust Nederlandsch Volk*. Het boekje kwam eind 1942 uit.

De beschrijvingen van de door bijna een mystieke kracht aangestuurde groeistuij moest plaatsmaken voor een nieuwe afkeuringsgrond. De zwarte kameraden mochten ook geen deelgenoot meer zijn van de meelijwekkende historie over scholier Mussertje die op het schoolplein één na laatste in de rij stond bij gymnastiek. Schumacher herschreef de geschiedenis: *'Zijn belangstelling voor militaire en nationale problemen bleek uit het lidmaatschap van "Onze Vloot" vanaf zijn 18de jaar. Zeer groot was dan ook zijn teleurstelling toen hij werd afgekeurd om een oogaandoening.'*¹⁴

Sinds deze publicatie is telkens de oogaandoening als reden voor afkeuring opgevoerd. Tijdens het naoorlogse proces stelde Musserts advocaat het nog eens expliciet aan de orde. Mr. J.H. de Pont reageerde op een artikel in de katholieke krant *De Maasbode* waarin stond dat Mussert *onder de maat* was voor het leger.¹⁵ De advocaat hield de rechter voor: *'Het zal niet zoo verschrikkelijk moeilijk zijn de lengte te nemen van Mussert en te zien, of hij volgens de toen geldende bepalingen onder de maat is of niet, en om uit de archieven van ons leger, die steeds worden bijgehouden, vast te stellen, dat hij alleen afgekeurd is, omdat hij zee-officier wilde worden en zijn gezichtsvermogen te wenschen overliet. Ik citeer dit niet voor de aardigheid, Mijnheer de President, maar om er op te wijzen, dat ook ons volk als geheel met die openhartigheid, met die goede trouw, met die naïeveteit – voor mijn part – van Mussert nooit heel goed weg heeft geweten.'*¹⁶ Een diplomatieke formulering om te zeggen dat de overgrote meerderheid van de Nederlanders Mussert niet echt serieus nam en de draak stak met onder andere zijn lichaamslengte en postuur. Dat Mussert de lengte als reden van afkeuring zelf had verteld aan Ritter vond mr. De Pont niet nodig om te noemen.

Onder verwijzing naar de verklaring van Musserts advocaat noemt ook dr. Lou de Jong in zijn standaardwerk de oogafwijking als afkeuringsgrond.¹⁷

Mussert-biograaf Jan Meyers geeft echter Musserts lengte op als reden. In een voetnoot schrijft hij daarover: *'Aldus deelde hij zelf in 1933 mee aan Ritter; zijn verdediger voor het bijz. gerechtshof in Den Haag noemde in 1945 slechte ogen als oorzaak (op aanwijzing van Mussert, omdat zijn tegenstanders zijn geestelijk formaat plachten af te meten aan zijn lichaamslengte?); volgens Musserts zuster had hij goede ogen.'*¹⁸ Als achtergrond voor de biografie sprak Meyers met Musserts zus Coby. Robin te Slaa en Edwin Klijn noemen in het eerste deel van hun NSB-trilogie beide varianten.¹⁹

In essentie is de afkeuringsgrond van Mussert in 1912 irrelevant. Het is triviaal of er lengte, oogafwijking, klutsknieën of wiebeltenen aan ten grondslag lag. De werkelijke reden is echter relevant gemaakt door het aanpassen van het verhaal in 1942 in de NSB-propaganda. Daarmee werd het een politieke kwestie.

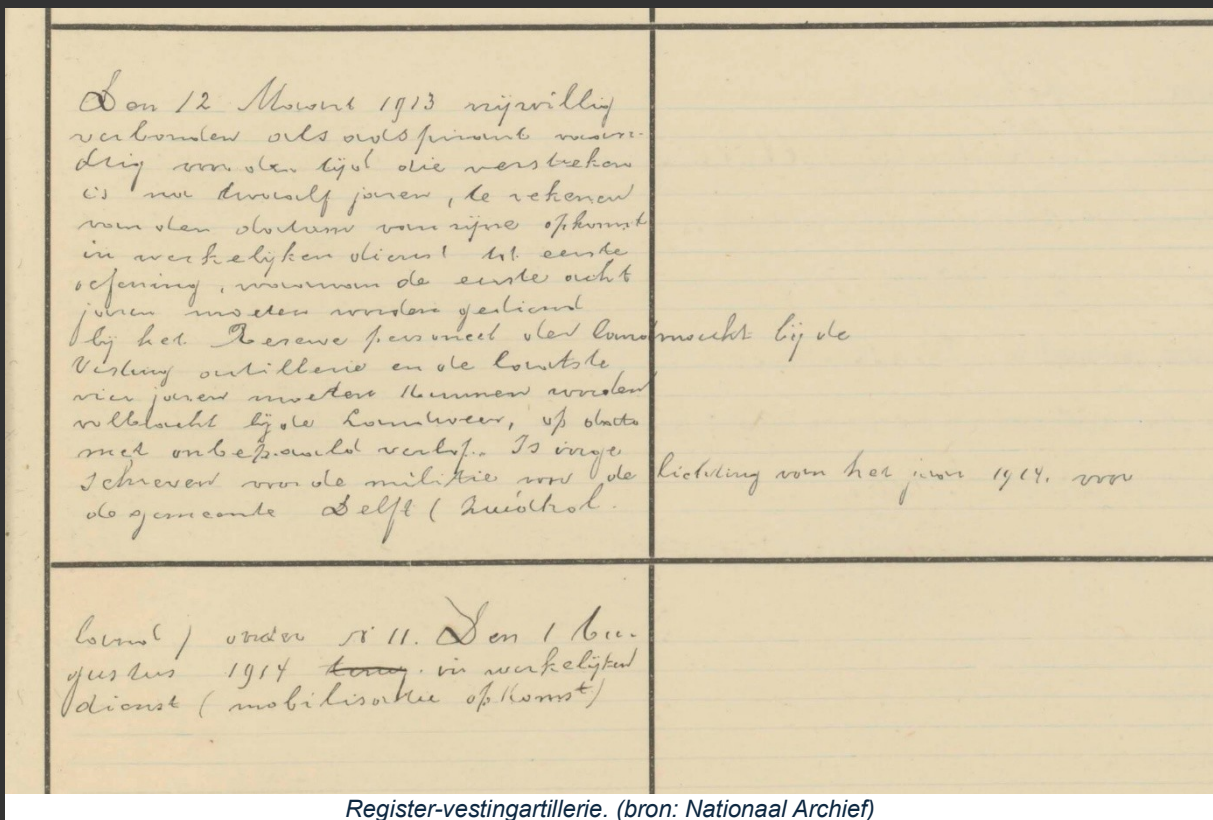
Om meer duidelijkheid te krijgen, nam ik contact op met het ministerie van Defensie. De oude archieven bevinden zich momenteel in het Nationaal Archief en zijn deels digitaal te raadplegen. Omdat Mussert in 1912 met zijn ouders verhuisde naar Delft biedt ook het Stadsarchief van die stad aanknopingspunten. Die collectie bevat de *inschrijvingsregisters van de Nationale Militie 1818-1922*.

Jan Meyers schrijft in zijn Mussert-biografie: *"Zaterdag 1 augustus (1914). De ochtendbladen meldden dat die middag om twaalf uur het Duitse ultimatum afliep. De regering riep vrijwilligers op. Zonder bedenken stond Anton Mussert op voor het vaderland, waarvoor zijn opvoeding hem vurige liefde had bijgebracht. (...) Die zaterdag waarop de oorlog tussen Duitsland en Rusland een feit werd, reisde hij naar Amsterdam. De trein voerde hem door een oudhollands landschap van zonovergoten weiden met vee en sloten en vaarten die de strakblauwe hemel weerspiegelden; vreedzamer beelden dan die langs het raam van zijn coupé trokken waren nauwelijks denkbaar. In Amsterdam meldde hij zich in de kazerne van de vestingartillerie, waar men hem vreemd aankeek en te kennen gaf niet te weten wat men met hem aan moest. Niet van zins zich te laten afschepen, eiste hij dat zijn naam en adres werden genoteerd voor het geval er een tijd aanbrak dat men dat wel wist. En waarlijk, enige tijd later werd hij opgeroepen voor de keuring en goedgekeurd deze keer. De twintigjarige vrijwilliger voegde zich bij zijn regiment in de hoofdstad, waar hij begon als gewoon soldaat bij de artillerie."*²⁰

Na de training in Amsterdam vertrok hij naar Schoonhoven voor de opleiding tot korporaal. Na het voltooien ervan ging het in januari 1915 alweer mis. In het register van zijn regiment staat dat Mussert opnieuw *'buiten den dienst'* geplaatst, dit keer vanwege een *'slepde nierontsteking'*.²¹ Geluk bij een ongeluk was dat zijn achttien jaar oudere tante hem verpleegde. Dat legde de basis voor hun huwelijk in 1917.

Het is een variant op wat Ritter in 1933 optekende uit Musserts mond. Met de biografische teksten van deze schrijvers in het achterhoofd viel mij iets op in het Stadsarchief van Delft. In het *Inschrijvingsregister 1913* staat dat Mussert zich op 2 januari 1913 vrijwillig inschreef voor dienstplicht. Op 12 maart van dat jaar verbond hij zich vrijwillig aan het 2^e regiment van de Vesting Artillerie in Amsterdam. ²² Deze informatie is in meerdere opzichten belangrijk.

Zo is de kennis van het exacte regiment is essentieel om in het archief van Defensie verder te kunnen zoeken. Het stamboek van zijn regiment in het archief van Defensie bevestigt de inschrijving en voegt daar bovendien aan toe dat het een verbintenis als *adspirant vaandrig* van twaalf jaar betrof, 'te rekenen van den datum zijne opkomst in werkelijken dienst'. De eerste acht jaar was hij reservist bij de Vesting Artillerie, de laatste vier jaar kreeg hij onbezoldigd verlof. Bij de inschrijving werd hij ingedeeld bij de *lichting 1914*. ²³

Duidelijk is, is dat Mussert onjuiste informatie gaf aan Ritter over zijn 'spontane' aanmelding als vrijwilliger in 1914. Hij had op het moment van aanmelding, 1 augustus 1914, al bijna anderhalf jaar een overeenkomst op zak om in dienst te gaan en wist dat hij in 1914 zou worden opgeroepen. Dat men in de kazerne 'niet wist wat men met hem moest' is dan ook zeer onwaarschijnlijk. Mussert heeft het verhaal heroïscher gemaakt dan het was. Dat de Eerste Wereldoorlog uitbrak en Nederland mobiliseerde was puur toeval.

Musserts advocaat had gelijk dat er informatie beschikbaar is in de archieven en dat je dat zou kunnen raadplegen, maar geldt dat ook voor de informatie over zijn afkeuring als Marineofficier in 1912?

Omdat de NSB niet schroomde om politieke tegenstanders te beschuldigen van leugens en bedrog en de kranten in de jaren dertig af te schilderen als de *huisknechtenpers*,²⁴ is het interessant om te onderzoeken of de NSB bewust de biografie van Mussert heeft gemanipuleerd. Daar komt nog bij dat het voor de geschiedschrijving ook een zekere relevantie heeft. Gezaghebbende historici geven tot op heden verschillende versies van het verhaal in de naoorlogse literatuur.

Het antwoord van Defensie op vragen over de afkeuringsgrond was niet hoopgevend. De medische dossiers van het personeel zijn vernietigd 'en indien zij wel bewaard zouden zijn gebleven, zouden deze niet door derden geraadpleegd mogen worden'.²⁵ In het archief van de Marineofficieren is de naam Mussert niet terug te vinden. Een archief van afgekeurde officieren heb ik niet gevonden. De zoektocht in de archieven loopt dus dood.

Tijdens het proces in 1946 wisten Mussert en zijn advocaat zonder twijfel dat het medische dossier van Mussert niet openbaar was. Het medisch beroepsgeheim was ook toen al van toepassing. De oproep om het dossier te gaan bekijken, was dan ook niet meer dan loze retoriek. Eenzelfde truc had Mussert al in 1936 uitgehaald. Op het moment dat hij in de kranten onder vuur lag over zijn machtspositie in de uitgeverij NENASU en de geldstroom die hij daaruit trok terwijl hij zijn medewerkers onderbetaalde, misleidde hij de lezers van *Volk en Vaderland* door ze naar het archief van de Kamer van Koophandel te verwijzen terwijl hij bewust de relevante informatie daar niet had gedeponereerd. Die hield hij achter tot in 1941 de politieke oppositie was uitgeschakeld. Ook schroomden NSB-kopstukken niet glashard te liegen over Musserts verdiensten uit NENASU. Dit terwijl de betalingen al waren gepubliceerd in de pers en deze niet waren tegengesproken.²⁶

Als het verhaal over de afkeuring als Marineofficier in het midden van 1912 klopt, verstreek er slechts een half jaar totdat Mussert zich opnieuw meldde bij de krijgsmacht. Deze opmerkelijk korte periode roept de vraag op: hoe zat het destijds met de keuring voor die aanmelding bij het Vesting Regiment? Is Mussert gekeurd vóóordat hij de verbintenis van twaalf jaar aanging of werd hij pas gekeurd toen hij zich in 1914 bij de kazerne meldde?

Een *Documentair Informatiespecialist Militaire Geschiedenis* van het *Nederlands Instituut voor Militaire Historie* schreef mij in antwoord op die vraag, dat het zeer waarschijnlijk is dat Mussert is gekeurd vóóordat de overeenkomst is aangegaan. Hij gaf daarvoor drie redenen:

1. het is niet efficiënt voor het leger eerst een verbintenis aan te gaan zonder te weten of de persoon geschikt is;
2. een mogelijk latere afkeuring leidt tot extra kosten voor het leger;
3. latere afkeuringen veroorzaken onnodige onzekerheid over het aantal geschikte militairen in een lichterij.²⁷

Mussert is dus waarschijnlijk al binnen een half jaar na zijn afkeuring alsnog goedgekeurd. Uit het stamboek blijkt dat hij bij de tweede keuring 1.68 meter lang was. Onbekend blijft wat zijn lengte was toen hij werd afgekeurd. Hoe miraculeus de groeisput is geweest, blijft dus in nevelen gehuld. Of was er toch sprake van die genoemde oogafwijking?

Ik neig naar de suggestie van Meijers dat het imago van de persoon Mussert een rol speelde. In 1942 begon Mussert steeds meer overhoop te liggen met de SS en kwam zijn positie in discussie. Het verstoppertje in een greppel tijdens de meidagen van 1940 (de brochure van Went), een verzoenlijke houding richting tegenstanders en een leider die achteraan in de rij moest staan en werd afgekeurd vanwege zijn lengte droegen niet bij aan het beeld van een sterke nazi-Führer. Het is dan ook niet onlogisch dat propagandaleiders Voorhoeve en Blokzijl de beeldvorming zeer kritisch bewaakten. Dat Mussert censuur en gedraai toeliet, is ook niet verwonderlijk. Hij schroomde immers al in 1936 niet om glashard te liegen over archiefstukken inzake NENASU om discussies over zijn positie te voorkomen. Het Leidend Beginsel van de NSB, waarbij het eigenbelang ondergeschikt was aan het nationaal- en groepsbelang, is door Mussert zeer vaak met voeten getreden.²⁸

Dit alles neemt niet weg, dat beide verklaringen voor de afkeuringsgrond niet erg geloofwaardig zijn. Een oogafwijking, die met enkele maanden genezen zou zijn en die hij bovendien volgens zijn zus nooit heeft gehad, is niet erg plausibel. Een groeisput op achttienjarige leeftijd is dat ook niet. De ware toedracht blijft dus onduidelijk. Zou het NSB-archief bij het NIOD wellicht documenten bevatten met de interne discussie inzake het censureren van de brochure van Schumacher?

[Terug naar artikelenoverzicht](#)

Noten

¹ Kaderblad voor functionarissen, 6 augustus 1943, pag. 395 e.v.

² NIOD arch. 123 inv. 508, circulaire propagandaleider voorhoeve nr. 48 d.d. 14 augustus 1941.

³ NIOD arch. 123 inv. 508, brief d.d. 3 augustus 1941 van Voorhoeve aan districtsleiders.

⁴ Correspondentie in particuliere collectie, kopie van de brieven d.d. 24 en 29 juni 1942. Zie ook Gerard Groeneveld, Zwaard van de geest, pag. 92 en https://www.historischekringbussum.nl/images/BHT15/bht15_3e.pdf.

⁵ Gewestelijke politie-president Groningen, Lijst van verboden boeken en brochures, pag. 30.

⁶ <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/prijzen-toen-en-nu>

⁷ Volk en Vaderland, 1 januari 1937, pag. 3.

⁸ Ibid.

- ⁹ CABR dossier J.W. Westenberg, lijst van medewerkers van uit te geven nationaal-socialistische lectuur + lijst van schrijvers die zich contractueel verbonden hebben een novelle te leveren voor de jubileumuitgave.
- ¹⁰ RIOD ongeïventariseerde ordners NENASU, brief van J.C. Bartels aan J. Leendertz d.d. 4 maart 1944.
- ¹¹ P.H. Ritter jr., Over Mussert, pag. 21.
- ¹² Ibid, pag. 20.
- ¹³ Kaderblad voor functionarissen, 1 juni 1942, pag. 9. Dit had dr. P.H. Ritter jr. al in 1934 opgetekend in zijn boekje Over Mussert, pag. 21, op basis van een gesprek met Mussert.
- ¹⁴ Henk Schumacher jr., Dat is Anton Mussert!, pag. 21.
- ¹⁵ De Maasbode, 27 november 1945, pag. 3
- ¹⁶ RIOD, Het proces Mussert, pag. 263.
- ¹⁷ Dr. L. de Jong, Het Koninkrijk etc. dl. 1 (wetenschappelijke editie), pag. 279.
- ¹⁸ J. Meyers, Mussert een politiek leven (2^e druk), pag. 308.
- ¹⁹ R. te Slaa en E. Klijn, De NSB dl. 1, pag. 812.
- ²⁰ J. Meyers, Mussert een politiek leven (2^e druk), pag. 31.
- ²¹ https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.13.09/invnr/2773/file/NL-HaNA_2.13.09_2773_0030?eadID=2.13.09&unitID=2773&query=vestingartillerie
- ²² https://zoeken.stadsarchiefdelft.nl/detail.php?nav_id=5-0&id=5909134, blz. 4.
- ²³ Zie noot 20.
- ²⁴ B.v. Volk en Vaderland 21 maart 1936.
- ²⁵ Email d.d. 21 augustus 2024, in bezit schrijver.
- ²⁶ H. Makaske, Zwarte propaganda. De politieke geschiedenis van Anton Musserts uitgeverij NENASU, pag. 116 e.v. en pag. 224.
- ²⁷ Email d.d. 22 augustus 2024, in bezit schrijver.
- ²⁸ Dat wordt alleen al duidelijk uit zijn optreden als eigenaar van NENASU.